

A ZADRUGÁK FELBOMLÁSÁRÓL

A Balkán és a délszláv térség 19. századi társadalmi változásai közül szembetűnő a patriarchális elemek visszaszorulása. A törökellenes felszabadító háborúk során és után megindult állam- és nemzetépítés hatással volt a korábbi, szokásjogon alapuló falusi önkormányzatokra, és végeredményben megbontotta korábbi szerkezetüket. Míg a török kor hosszú évszázadai alatt a hatalom nemigen avatkozott be a falvak és családok életébe, a kiépülő nemzetállamok megkísérelték a működésükhöz szükségszerűnek vélt centralizációt végrehajtani, a korábbi autonómiákat korlátozni, illetve új hierarchiát kiépíteni. A század második felében a demográfiai változásoknak köszönhetően jelentősen nőtt a népesség, ezzel egy időben megerősödött a piac szerepe a balkáni gazdaságokban, az új államok agrárreformokat vezettek be. A modernizáció során megindult a jogrendszer átalakítása is, amely – ingadozásokkal ugyan, de – végül a modernebb gazdaság érdekeinek megfelelően az egyéni tulajdon elsődlegességét biztosította a kollektív tulajdonnal szemben.¹ Az átalakulások sorában figyelemre méltó tényező a zadrugák (nagycsaládok) felbomlása. (A zadruga terminust Vuk Karadžić használta először 1818-ban megjelent szótárában.)

A 19. század elején a társadalom egyik alapegységét Szerbiában, Horvátországban, a katonai határörvidéken, Bosznia-Hercegovinában és Bulgáriában – zömében és területi eltérésekkel – a nagycsalád képezte.² A világon számos föld-, falu- vagy családi közösség létezett, a magcsalád ott alakult ki, ahol magasabb volt a munkamegosztás foka. Európa keleti és délkeleti részén a munkaszervezés igényeinek és a tulajdonviszonyoknak megfelelően különböző formák jöttek létre (pl. zadruga, mir, faluközösség stb.). A zadruga különbözik a korabeli európai családformától, amelyben a szülők kiskorú gyermekeikkel éltek együtt. A zadrugát több, általában közeli rokonságban álló felnőtt és családja alkotta, tagjainak száma – ritkán ugyan, de – akár elérhette a 80–100 főt is, az átlagos zadrugaméret azonban 15–30 fő körül mozgott (2–5 házaspár és családjai). A közös háztartás nem feltétlenül jelentette azt, hogy a zadrugatagok egy házban éltek, inkább egy közös udvarban, gazdaságban, gyakran egymástól távolabb eső épületekben. A zadrugának lehettek olyan tagjai is, akik tartósan távol éltek (kertészek, téglaegetők és egyéb mesterek, kereskedők), illetve a katonai szolgálatot teljesítők sem vettek részt a zadruga napi életében. A zadrugák szerveződése általában a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság körében volt jellemző, de előfordultak zadrugák a városokban is.³

A hierarchikus módon felépülő zadruga élén a starešina vagy domačin állt, akit a nagycsalád felnőtt férfi tagjai választottak, de volt, ahol a senioritás alapján öröklődött a tisztség. A starešina általában a zadruga legtekintélyesebb, sokszor a legöregebb tagja volt. Személyét nagy tisztelet övezte, ő ült le először az asztalhoz, külön étkezés volt, a fiatalok kezét csókoltak neki. Ő szeghette meg a kenyeret, és ő osztotta szét azt a családtagoknak. Amennyiben betegség vagy öregség miatt alkalmatlanná vált feladata ellátására, akkor új vezetőt választottak. (Kis számban előfordult, hogy a zadruga feje nő volt.) A starešina képviselte a zadrugát a hivatalos ügyekben, ő volt a kiskorúak gyámja, és ő irányította a zadrugatagokat gazdasági munkák során. A vagyon felett viszont egyedül nem rendelkezhetett, a fontosabb döntések előtt ki kellett kérnie a többiek, a zadrugatanács véleményét. Felesége, a domačica irányította a nők munkáját.

A zadruga tagjai vagyoni közösségben éltek, ami azt jelentette, hogy – ideális esetben – mindenki hozzáférhetett a megtermelt javakhoz, és használhatta a zadruga tulajdonát (stožer), de senki sem rendelkezhetett egyedül a közös tulajdon felett, azt meg kellett őrizni a következő nemzedékek számára. A zadrugatagoknak – legalábbis a kezdeti időkben – nem volt saját tulajdonuk, de a későbbiekben a saját használatban lévő tárgyakból kialakult a különálló, saját tulajdon (osebunjak). A magántulajdon eredendően idegen a zadrugaelvtől, ezért a zadrugák felbomlása időszakában a vagyoni, illetve öröklési kérdések jelentős szerepet játszottak. Ugyanígy a zadrugatagoknak nem lehetett külön adóssága, a családtagok anyagi tekintetben is kölcsönös felelősséggel tartoztak egymás iránt.

Valtazar Bogišić horvát jogász, aki sokat foglalkozott a zadrugák jogával és történetével, több szempontból összehasonlította a zadrugákat és a városi kiscsaládokat. Eszerint a zadruga feje nem rendelkezhetett szabadon, a többi felnőtt megkérdezése nélkül a tulajdon felett, míg a kiscsaládban az apának megvolt a joga ehhez, akár végrendelkezhetett is saját akaratának megfelelően. A zadruga vezetőjét, ha a többiek szükségesnek érezték, leválthatták, a kiscsaládban nem lehet az apa elsőbbségét elvitatni. A kiscsaládban az örökösök felosztják a vagyont (vagy a legidősebb fiú örökl), és ezzel a kiscsalád gyakorlatilag megszűnik.⁴

A zadrugában a fiúnak a házasságkötés után nem kellett elhagynia a családi házat, oda vitte új feleségét is, vagyis nem kellett hosszú éveken át azért dolgoznia, hogy családot tudjon alapítani. A gazdasági szempontok, a munkaerőszükséglet miatt inkább nyomást gyakoroltak az ifjúkra, hogy mielőbb házasodjanak. A férfiak – miként Kelet-Európában jellemző – korán, általában már húszéves koruk körül megnősültek, szemben a nyugat-európaiakkal, akik csak 26 éves koruk körül házasodtak meg, és akik körében jelentős volt a nem házasulók aránya is. A korai házasságkötést indokolta a gyakoribb gyermekhalandóság és a korai elhalálozás is.

A zadruga biztosította tagjainak és tagjai gyermekeinek ellátását, ez egyrészt biztonságot jelentett az idősök és munkaképtelenek számára, másrészt lehetővé tette, hogy a férfiak pástorkodjanak vagy katonáskodjanak. (Több helyen mihelyt nőtt a földművelés szerepe a pástorkodással és állattenyésztéssel szemben, felgyorsult a zadrugák felbomlása.)

A zadrugák olyan gazdasági környezetben jöttek létre és maradtak fenn, amelyben a piac és a pénz nem játszott különösebb szerepet, ahol az államigazgatás is kezdetleges színvonalon állt. A nagyobb zadrugák önellátóak voltak, ami életképességüket bizonyítja. A zadrugák az adókat és a munkakötelezettségeket, valamint a katonaaállítás is könnyebben tudták teljesíteni. A nagycsaládok nagyobb vagyonbiztonságot tudtak nyújtani. Mindez nem jelentette, hogy a zadrugák nem változtak. Megvolt az a méret, amelyet meghaladva megindult a zadrugák felbomlása, szétválása.⁵

A zadrugák jelentősége a 19. század második felében – nem függetlenül a körötte kialakult vitáktól, törvénykezéstől, illetve az Európaszerte megjelenő társadalomátalakító gondolatoktól – magára vonta a tudomány figyelmét is. Társadalom-fejlesztési szempontból két különböző álláspont kristályosodott ki. Az egyik szerint a zadruga csak a délszláv népekre jellemző forma (Utješenović, Bogišić, Rački). A zadrugát védelmezők ebből a csoportból kerültek ki. Ők abból kiindulva idealizálták, hogy a zadruga a nehéz időkben nemzetmegtartó szerepet játszott, másrészt kiemelték demokratikus vonásait, a domácínválasztást, a felnőttek beleszólási jogát a fontos döntésekbe. Ugyanakkor előtérbe helyezték szociális szerepét is, az idősekről és betegekről való gondoskodást, a gyermekek iskoláztatását. A védelmi és

nemzetmegtartó funkciók hangoztatásának tekintetében a szerb utópista szocialista Marković is ebbe a csoportba tartozik, de ő inkább azt húzta alá, hogy a zadruga a tulajdon és munkaszervezés tekintetében közel áll a kommunizmushoz. (Itt lehet megemlíteni, hogy Utješenić könyve kapcsán Marx és Engels is foglalkozott a zadrugával, de ők épp a nyugati szocializmus ellentétét látták benne, mivel a zadrugatagok a parasztsághoz tartoztak.)

A másik felfogás szerint a nagycsalád nem kifejezetten délszláv jelenség, hanem egy szükséges szakasz az emberi társadalomfejlődésben (Laleveve), és így más népek is átértékelték ezt az etapot, a zadruga egyszerűen a primitív (hagyományos) gazdaság és társadalom egyik családformája, tehát nincs nemzeti meghatározottsága. A modern társadalom, a modern államigazgatás kialakulásakor, a pénzviszonyok fejlődésével a zadrugák felbomlanak. Az intézmény hosszú fennmaradásának oka a sokáig tartó idegen megszállás, feudalizmus, az adóztatás rendje és a jogszolgáltatás volt.

Voltak katatók, akik a zadrugák kialakulását a földrajzi környezettel, a hegyes vidékekkel hozták kapcsolatba (Cvijić), míg többen úgy vélték, a zadrugák kialakulása a korábbi, bizánci adórendszerrel áll kapcsolatban (az adókat kéményenként, tehát házanként hajtották be, ezért a kisebb adó érdekében több kiscsalád egyesült), és ez a rendszer mind a szerb államban, mind pedig a török időkben megmaradt (Stojan Novaković).⁶

A zadrugák szerepének változását, majd felbomlását többek között a jogalkotás folyamatán keresztül követhetjük nyomon. A társadalmi-gazdasági változásokat, illetve a politikai szándékokat, az ingadozást a zadrugák felbomlása engedélyezésének és megtiltásának tekintetében leginkább az öröklés rendjét megszabó és a tulajdonjoggal kapcsolatos törvénykezés mutatja.

Zadrugák Szerbiában

A zadrugákra az első jelentősebb utalás Dusán törvénykönyvében található: szerepel benne a családtagok egymás iránti felelőssége. A középkori források tanúsága szerint az uralkodók bizonyos adókat és szolgáltatásokat személyekhez, míg másokat a háztartásokhoz kötöttek. A kevés fennmaradt forrás azt mutatja, hogy a nagyobb adók és szolgáltatások érdekében az uralkodók igyekeztek a zadrugákat visszaszorítani. A török hódítás idején ismét felértékelődött a szerepük.⁷ A törökök hosszú uralmuk idején nem avatkoztak be a zadrugák életébe, mint III. Musztafa 1766. szeptemberi fermanja is mutatja: a szerbek nyugodtan élhettek a zadrugák keretei között, a törökök elfogadták azt az adókivetés egységül.⁸ A törökellenes felkelések idején a zadrugák sok katonát állítottak ki, ezért Karadjordje fejedelem 1808-ban és 1812-ben kategorikusan megtiltotta felosztásukat.

A zadrugák felbomlására és osztódására akkor került sor, amikor tagjainak száma úgy megnövekedett, hogy a családi gazdaság már nem tette lehetővé mindenki számára a megélhetést. A zadrugák felosztásának több formája is ismert. A teljes kiválás során új háztartások keletkeztek, s a kiválók önálló gazdálkodásba fogtak. A részbeni kiválás során az egyes családok önálló háztartást vezettek, de a földet továbbra is együttesen művelték meg. A harmadik forma az egyes személyek önkéntes vagy kényszerű kiválása volt.⁹ A zadrugák felosztását első ízben – bizonyos feltételek mellett – Obrenović Miloš fejedelem uralkodása idején, 1836-ban engedélyezték. Eredendően ő a fenntartás mellett volt, ezért arra utasította a járási előljárókat, hogy

„ügyeljenek, a családok ne bomoljanak fel... de ha elég indokot látnak... engedélyez-
zék a felbomlást”.¹⁰ A rendelkezés azt mutatja, hogy a felbomlási folyamat ekkor már
elkezdődött, és már előre is haladt.

A zadrugák jogi helyzetében a nagy változást az 1844. évi polgári törvény-
könyv jelentette, amely biztosította a tulajdonnal való szabad rendelkezést. A tör-
vénykönyv nyugati mintára készült, de tartalmazta a korábbi szokásjogi elemeket is,
így az 507–510. paragrafusok a zadrugák hagyományos jogi rendjét írják le (közös,
fel nem osztható tulajdon, a magántulajdon korlátozott volta, a starešina jogai). Más
részek viszont (pl. az 515. és 521. paragrafus) viszont ezzel ellentétes megfogalmazá-
sokat tartalmaznak, eszerint a tulajdon többé már nem kollektív jellegű. Az örökléssel
foglalkozó rész úgy rendelkezik, hogy az apa tulajdonát a fiúk egyenlően felosztva
öröklik. A törvénykönyvet kiegészítő 1859. évi törvény lehetővé teszi a fiútestvér
nélküli lányok öröklését. A törvénykönyv megengedi a zadrugák felbomlását is.¹¹ Ezt
megerősíti egy 1846. júniusi rendelkezés is, amely utasításba adja a járási vezetőknek,
ne akadályozzák a kiválást.¹² A törvény rendelkezik a kiválás módozatairól is, de
mindenképpen említésre érdemes, hogy a tagoknak megállapodásra kellett jutniuk
egymással, ha másképp nem megy, választott bíróság előtt.

Az 1844-es törvénykönyv alapvető jelentőségű a polgári tulajdon értelmezésé-
ben, de mint sok más esetben is, a nyugati minták átvétele nem teljesen felelt meg a
szerbiai társadalmi viszonyoknak, amivel a törvényalkotók is tisztában voltak, ezért
ennek köszönhető a zadrugákkal kapcsolatos felemás törvényhozás. A törvénykönyv
azonban megfelelt a változások irányának, segítette a már megindult felbomlási fo-
lyamatot. (A későbbi jogszabályok csak igen speciális esetben ismerték el a közös
tulajdont.)

A felbomlási folyamat üteméről nem rendelkezünk pontos statisztikai adatok-
kal. Bizonyos becslések szerint a század elején és közepén az átlagos zadrugalétszám
10–30 fő volt. A 19–20. század fordulója körüli népszámlálások már azt mutatják,
hogy egy háztartásban átlagosan 6,2 fő élt, és a háztartásoknak mindössze 2%-ában
élt 15 főnél több ember. Az 1890-es népszámlálás szerint a vidéki háztartások 46%-
ában 6–10 ember élt, 8%-ában 11–15 fő, és csak 2%-ában élt 15 fő fölött. Igen
jelentős volt a 4-5 fős háztartások aránya (27%) is. Mindez azt mutatja, hogy a
zadrugák felbomlása a század végére, az első világháború kitörésének idejére általá-
ban befejeződött.¹³

A zadrugák felbomlása és a polgári törvénykönyv által bevezetett öröklési rend
nagyban elősegítette a földbirtokok felaprózódását. Mivel nem voltak nagybirtokok,
újabb földterületek pedig nem álltak rendelkezésre, illetve a fejletlen ipar és kereske-
delem sem vonzotta magához az agrárnépességet, a 19. század végére kialakult a
szerb mezőgazdaság kisbirtokos jellege. 1897-ben az átlagos birtokméret 6,45 hektár
volt, a háztartások 27%-a nem rendelkezett a család ellátásához szükséges 2,5–5 hek-
tárral.¹⁴

Zadrugák a határőrvidéken

A 16. századi török hódítás nyomán a horvát–szlávón vidékek közvetlenül határosak lettek az Oszmán Birodalommal. Jelentős számú ortodox vlach és katolikus bunyevác érkezett a meghódított részokról a később határőrvidékké szervezett területekre, így megkezdődött a későbbi századokban sok konfliktust okozó etnikai keveredés. A Dinári-hegységből érkezett vlachok minden bizonnyal magukkal hozták pásztorkodó életmódjukhoz alkalmazkodó nagycsaládi szervezetüket.

Az első letelepedőknek adott privilégium (1535) nem tartalmaz semmilyen utalást a zadrugákra, sőt az öröklést annak elvével ellentétesen rendezte: a vagyont a legidősebb fiú öröklí. Szembetűnő volt a törvényi rendelkezés és a gyakorlat ellentéte, ezért a későbbi statutumok (1630, 1737) már tartalmaztak utalásokat a zadrugákra, elfogadott formáknak tekintve azokat. A 18. század közepére azonban több vidéken megindult a bomlásuk, a horvát területeken nagymértékben csökkent a számuk, számos területen már csak a háztartások negyedét tették ki.

A 18. század közepén a Habsburg-hatalom elhatározta a határőrvidék átszervezését, az addigi őrszolgálat helyett 11 ezredet terveztek felállítani kb. 45 ezer katonával. A katonai állítást és a katonák ellátását a zadrugák szerepének növelésével biztosították: a törvények (1754, illetve a határőrvidékre vonatkozó alaptörvény 1807-ből) szigorú feltételekhez kötötték felosztásukat. A katonai szolgálatot továbbra is teljesíteni kellett, minimum három hadra fogható személynek kellett a zadrugában maradnia, ebből egynak rendelkezésre kellett állnia. A felosztott földterületnek elégnek kellett maradnia a katonáskodás költségeinek fedezésére, mindegyik új ágának legalább fél jobbágytelekkel kellett rendelkeznie (12–17 hold). A felbomlást mindegyik férfitag beleegyezéséhez kötötték a törvények, emellett az ezred parancsnokságának jóvá kellett azt hagynia. A szigorú feltételek gyakorlatilag a felbomlás megtiltásával voltak egyenlők. Mindez azt eredményezte, hogy a zadrugák ismét megerősödtek, sőt számos helyen az új betelepülők – olyanok is, akiknek a körében (pl. csehek, németek) addig nem volt jellemző – a helyi feltételekhez igazodva zadrugákat alapítottak.

A felbomlás folyamata azonban nem állt meg, engedély hiányában titokban folyt tovább. A család egy része – rendszerint az apa – a régi házban, gazdaságban maradt, a másik fele pedig a birtok neki szánt részén megkezdte a saját gazdaság kiépítését, esetleg egy ideig még közösen gazdálkodtak. Ezekben az esetekben a földbirtokot általában egyenlő mértékben osztották fel. A titkos felosztásoknak köszönhetően a családok átlagos nagysága a felére csökkent.

A 19. század közepétől a törvényi rendelkezések (1850, 1868) megkönnyítették a zadrugák bomlásának feltételeit. A gazdasági változások egyébként is aláásták működésük alapját, és a katonai szervezet változásával, a határőrvidék megszüntetésével, polgárosításával pedig a katonai fontossága is elveszett.¹⁵

Zadrugák Horvátországban

A horvátországi zadrugák felbomlása és ennek jogi rendezése szorosan kapcsolódott a jobbágyfelszabadításhoz, a neoabszolutizmus korabeli „Habsburg-modernizációhoz”, a határőrvidék megszüntetéséhez. Az 1870–80-as évek egyik legnagyobb társadalmi problémájának a zadrugák megszüntetése és az egyéni, modernebb gazdasági formák megteremtése számított. A lassú kapitalista fejlődés következtében ez a folyamat nehezen, vontatottan zajlott, és csak kisszámú gazdaság alakult át valódi kapitalista gazdasággá, a többség valamilyen átmeneti állapotban maradt. Miközben a zadruга – tulajdon- és munkaformáival, önálló gazdálkodásával – akadályozta a modernebb viszonyok kialakulását, sokak szemében a paraszti életfeltételek és biztonság zálogát jelentette, amely egyszerre volt hivatott megakadályozni a pauperizálódást, valamint a szocializmus, kommunizmus behatolását a faluba. Ezzel magyarázhatóak a zadrugák megtartani igyekvő törekvések, illetve az, hogy sokszor ellentétes értelmű törvények és rendeletek születtek.¹⁶

A hagyományos viszonyokat megbontó törvények kezdetét a magyar országgyűlés által elfogadott és a király által szentesített 1836., illetve 1840. évi törvények jelentették, amelyek engedélyezték a jobbágyok költözését, a jobbágytelek felosztását és a polgári elveknek megfelelően szabályozták az öröklés rendjét. Ezekre a törvényekre való hivatkozással kezdődött meg a zadrugák bomlása a jobbágyfelszabadítás után. A jobbágyfelszabadítás során a zadrugatagok a jobbágytelkek tulajdonosai lettek, ellenben továbbra is érvényben maradt a zadrugák feloszthatatlanságát biztosító norma és a zadrugák jogi személyisége. A zadrugák bomlását megakadályozandó Jelačić 1850. április 7-én rendeletet adott ki, miszerint tilos a zadrugák felosztása, és a még le nem zárult felbomlásokat érvénytelennek tekintik.¹⁷

1852-ben a bécsi udvar bevezette az általános törvénykönyvet, amely nem ismerte el a közös birtoklást. A neoabszolutizmus bukása után 1861-ben a horvát parlament (sabor) elé került a zadrugák kérdése. Az előző évek jogi előkészítő munkájának eredményeként négy különböző tervezetet készítettek megvitatni. A végső elvi megállapodás szerint a zadrugák fennállását már csak ideiglenesnek tekintik, de kötelező felszámolásukra nem gondoltak, és nem határoztak meg földtulajdonmaximumot sem. A nagyobb földbirtokosok a zadrugák felbomlásától a szabad munkaerő megjelenését várták. A sabort azonban hamar feloszlatták, és így nem került sor a zadrugatörvény megalkotására.¹⁸

A következő országgyűlésen, 1865–66-ban ismét terítékre került a kérdés. A legnagyobb problémát továbbra is az jelentette, családonként vagy személyenként osszák fel a zadrugák földjét. A többség a felnőtt férfiak arányában való felosztás mellett foglalt állást. A horvát–magyar viszony rendezése azonban háttérbe szorította az agrárkérdéseket.¹⁹

Az első zadrugatörvényt végül 1870-ben – amikor már javában folyt a zadrugák felbomlása – fogadta el az unionista többségű sabor. Az általános polgári törvénykönyv alapján alapvető elvnek a (föld)tulajdonnal való szabad rendelkezést tekintették. A sabor elfogadta, hogy a zadrugák fokozatosan felbomlanak, s ennek megfelelően megtiltotta, hogy új tagokat vegyenek fel. A zadrugák tulajdonát családonként kell felosztani az 1856-os telekkönyvi állapotnak megfelelően. A családonkénti földtulajdon minimumát három hektárban határozta meg a törvény. (Akkor is tudták, hogy ekkora föld nem elegendő egy család megélhetéséhez.)²⁰ Az ezt követő törvények (1872, 1874, 1877, 1880, 1889, 1902) egyike sem tiltotta a zadrugák fel-

bomlását, a fő kérdés már a létrejövő gazdaságok földterület-minimumának meghatározása volt.

A zadrugák bomlása viszonylag gyorsan zajlott le. 1861-ben számuk még magasabb volt, mint a kiscsaládoké.²¹ 1880-as adatok szerint a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság 62%-a élt a zadruka keretei között. 30%-a a még fel nem bomlott zadrugákban, 32%-a a titkosan felbomlottakban (a telek- és adókönyvek szerint még a zadrugákban, a gyakorlatban már nem ott élöket jelölték így). Horvátország összlakossága ekkor 1,2 millió fő volt, eszerint az elvben zadrugákban élők száma 531 ezer fő volt, a valóban fennálló zadrugák keretei között 257 ezren éltek. Mindebből az a következtetést lehet levonni, hogy a lakosság negyede sem élt már a zadrugák keretei között.²² 1895-ben a gazdaságoknak már csak egyhatoda kötődött a zadrugához.²³

A zadrugák felbomlásával nagyarányú társadalmi-gazdasági változások mentek végbe. A főleg önellátó, természetes gazdaságra épülő zadrugák felbomlásával Horvátországban is kisbirtokos struktúra jött létre. 1895-ben a birtokok 33,9%-a 2 hektár alatti, 33%-a 2–5 hektár közötti, 22,6%-a 5–10 hektár közötti, 7,6%-a 10–20 hektár közötti. A kisgazdaságok nagy része – anyagi és szervezési okokból – nem, vagy csak nehezen tudott az új követelményeknek megfelelni.²⁴

A felbomlás okai

A nagycsaládok Nyugat-Európában és Közép-Európa bizonyos területein már a preindusztriális korszakban is ritkaságszámba mentek, felbomlásukra Délkelet-Európában főleg a 19. század második felében került sor. A jelenséget, a családi és társadalmi viszonyok gyökeres megváltozását már a kortársak is felismerték, és azt is, hogy a teret nyerő eszmék az individualizmus irányában hatottak, valamint a jogalkotás új gondolatai, a magán- és egyéni tulajdon preferálása sem felel meg a zadrugaelvnek. A bomlás okait azonban gyakran emberi tényezőkkel magyarázták. Ezek között sokszor említették, hogy az egy zadrugában élő asszonyok nem férnek meg békésen egymással, mindegyikük uralkodni akar. A felbomlás indokai közül sűrűn említették a starešina önkényét, egyesek előnyben részesítését, valamint azt, hogy sokan nem hajlandók a közösségért dolgozni. A megváltozott lehetőségek közepette lanyhult a gyermek-szülő közti szeretet, kihalt a kölcsönös bizalom. Megváltozott a gyermekekhez fűződő viszony is. A közösség egyre kevésbé akarja nevelni és eltartani az éppen katonáskodók utódait, a zadrugatagok egyre inkább csak saját gyerekeikért akarnak dolgozni. Hasonlóan sokszor jelentkezett a felbomlás okaként, hogy a domácin halála után a tagok már nem tudtak megegyezni az új vezető személyét illetően. Az emberi természetből következik az önállósulási vágy, így már sokan nyűgnek érezték a zadruka kötöttségeit.²⁵ Ezek az emberi tényezők valóban mind hozzájárultak a zadrugák felbomlásához, de nem szabad szem elől téveszteni, hogy a 19. század második felében a délszláv térségben is fokozatosan előtérbe nyomultak azok a gazdasági szervezetek, amelyek nem a családon alapultak. Megváltozott az állam pénzügyi rendszere, merev szerkezetükkel, tulajdonformájukkal a zadrugák a modern (liberális) gazdaság gátjaivá váltak. Megváltozott az adóztatás rendje is, a zadrugák helyett az egyes személy vált az adókiivetés alapjává. Mivel pedig az állam az adófizetést pénzben követelte, a zadrugák rászorultak, hogy piacra termeljenek. Ezzel egy időben, a közlekedési viszonyok fejlődésével fokozatosan bővült az ipari termékek iránti kereslet is. Iparcikkkel a zadruka nem tudta ellátni tagjait, s ily

módon is a piacra szorult. Ugyancsak a pénz- és piaci viszonyokhoz közelítette a zadrugákat a hiteligény is. Hitelt viszont sok esetben csak személyeknek adtak.²⁶

Jelentős problémákat okozott a 19. század második felében megnövekedett agrárnépesség is. A zadrugák a szinte változatlan termelési módszereikkel nem tudták eltartani a növekvő népességet. Nagyobb földterületre egy idő után már nem lehetett kiterjeszteni a mezőgazdasági termelést. (Szerbiában például a 19. század első harmadában szinte korlátlanul állt rendelkezésre szabad föld, Miloš fejedelem egyik első intézkedése volt 1817-ben, hogy új lakosokat telepítsen az elnéptelenedett vidékekre, és „meghódítsa Šumadija erdőit”. A század későbbi időszakaiban ez a lehetőség megszűnt.) Ugyancsak az alkalmazott mezőgazdasági módszerek elavultságára mutatott rá a horvátországi agrárválság, és felvetette a föld intenzívebb megművelésének szükségességét, amelyre a zadrugák nem voltak képesek. (Más kérdés, hogy nem alakult ki korszerű mezőgazdaság sem.) A problémákra az első reakció a tagok vitája volt, majd egyesek saját erejükben bízva kiváltak a zadrugából.²⁷ Egyes zadrugák elszegényedtek, amely arra ösztönözte a tagokat, hogy kiscsaládi gazdaság kialakítását fontolgassák. A túlnépesedés következtében megnőtt a városokba való áramlás, a városban élők viszont már nem szívesen osztották meg keresetüket a zadrugatagokkal. Az egész délszláv térségre jellemző volt a tengerentúli migráció, ami szintén a zadrugák ellen hatott. A hazatérők már saját maguk akartak tovább gazdálkodni.²⁸

Ugyancsak a felbomlás irányában hatott, hogy a 19. század második felére megszűnt az a szerep, amit a zadruka a katonaiállás megkönnyítése érdekében betöltött. A felbomlást segítette elő a megváltozott jogalkotás is, bár ez inkább csak válasz volt a társadalmi folyamatokra. A Szerbiában 1844-ben bevezetett polgári törvénykönyv a római jogra épült, a jogrendszer modernizálója, a Dél-Magyarországról származó Jovan Hadžić az 1811-es általános ausztriai polgári jogot tekintette mintának, ez pedig ellentétben állt a szerb szokásjoggal, ami szerint a zadruka jogi személy, és a tagoknak közös tulajdona van, valamint a lányok ki vannak zárva az öröklésből.²⁹ Horvátországban is az osztrák polgári törvénykönyv bevezetése adta meg a végső lökést a jogi viszonyok átalakításához. Nagyban elősegítette a zadrugák bomlását, hogy a jobbágyfelszabadítás után, Szerbiában pedig 1833-tól a földtulajdonlás megváltozott. A gazdasági, államigazgatási, jogi és felfogásbeli változások együtt határozták meg a délszláv parasztság sorsát.³⁰

A felbomlás az egyes földrajzi tájakon különböző időkben kezdődött, és különböző intenzitással ment végbe. Korábban kezdődött a sík vidékeken, mint a hegyekben – szoros összefüggésben a közlekedési lehetőségekkel, az árutermeléssel és a helyi társadalom strukturáltságával. A zadrugák felbomlása ellen hatott a törzsi társadalmak továbbélése (pl. Montenegróban és az albán vidékeken). Vallási vagy nemzeti különbségek alig játszottak szerepet a felbomlás ütemét illetően.³¹

A zadrugahagyomány nem tűnt el számuk rohamos csökkenésével. A két világháború között az agrárhelyzet és agrártársadalom feltételeinek javítása körüli vitákban gyakran merült fel mint ismét megvalósítandó modell. Számos vélemény szerint meg-felelő, modern gazdasági formát jelentett volna, mivel a kollektívizmus és a családi közösség elve alapján szerveződött. A zadrugagondolat megjelenése az 1920–30-as években inkább az akkori helyzet kritikájaként, útkeresésként értelmezhető, valódi megoldást az akkori problémákra nem nyújthatott.³²

Jegyzetek

1. *Calic, Marie-Janine*: Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung. München, 1994. 44–54.; *Sundhaussen, Holm*: Die Transformation des Dorfes und der Landwirtschaft im Balkanraum vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg. In: Südosteuropa Mitteilungen, 1996/4.
2. A nyugati szakirodalomban legtöbbször idézett definíció szerint a zadruga olyan intézmény, amelyet több egymással közeli vérrokonságban vagy adoptáció útján rokonságban álló biológiai vagy kiscsalád alkot, amelyek a termelőeszközöket közösen birtokolják, a létfenntartáshoz szükséges terményeket, termékeket együtt állítják elő, közösen szabályozzák és ellenőrzik a tulajdont és a munkát. *Mosley, Philip*: The peasant family: the zadruga. In: Robert F. Byrnes (ed): Communal families in the Balkans. The Zadruga. Essays by Philip E. Mosley and essays in his honor. Notre Dame, Indiana, 1976. 19.; Az 1844-es szerbiai polgári törvénykönyv alapján: zadruga ott van, ahol szilárd rokoni szálak vagy a közösségbe való felvétel következtében fennáll a természetes élet- és vagyonszövetség. *Sundhaussen, Holm*: Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten. München, 1989. 72.; Az 1874-es horvátországi zadrugatörvényhez készült utasítás szerint „a zadruga olyan gyülekezet, amelyik 1) több családból... vagy 3) családokból vagy egyedülálló személyekből áll”, és az ilyen csoport urbéri vagy ahhoz hasonló földön közösségben él egy családő vezetője alatt. *Pavličević, Dragutin*: Hrvatske kućne zadruge. I. (do 1881). Zagreb, 1989. 22.
3. Elterjedésének főbb területei: a Dinári-hegység vidéke, Bosznia-Hercegovina hegyes területei, Észak- és Közép-Macedónia, a katonai határörvidék, a Vajdaság egyes részei, illetve Észak-Albánia és Montenegró törzsi területeire is jellemző a nagycsaládi forma. Az adriai tengermelléken ritkaságszámba tartozott. *Todorova, Maria*: Balkan family structure and the European pattern. Washington D. C., 1993. 148–149.
4. Idézi: *Burić, Olivera*: The zadruga and the contemporary family in Yugoslavia. In: Communal families in the Balkans. 133–134.
5. A zadrugák életére ld. még: *Novaković, Stojan*: Selo. Beograd, 1943. 147–180.; *Vinski, Zdenko*: Die südslawische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum. Zagreb, 1938. 18–33.; *Vakarelski, Christo*: Bulgarische Volkskunde. Berlin, 1969. 253–261.; *Erlich, Vera*: Family in transition. A study of 300 Yugoslav villages. Princeton, 1966. 32–38.; *Tomasevich, Jozo*: Peasants, politics, and economic change in Yugoslavia. Stanford, 1955. 178–184.; *Kaser, Karl*: Familie, Verwandtschaft auf dem Balkan. Wien, 1995.; *Laslett, Peter-Wall, Richard* (ed): Household and family in the past time. Cambridge, 1977.
6. *Pavličević*: i. m. 18–122.; *Tomasevich*: i. m. 183–184.; Narodna enciklopedija Srpsko-Hrvatsko-Slovenačka. Zagreb, 1929. 1198–1200.
7. *Novaković*: i. m. 154–162.
8. *Jovanović, Aleksa*: Istorijski razvitak Srpske zadruge. Beograd, 1896. 21.
9. *Sundhaussen*: Historische Statistik. 72–73.
10. *Jovanović*: i. m. 39.
11. *Sundhaussen*: Historische Statistik. 72.; *Jovanović*: i. m. 95.; Narodna enciklopedija. 1207.
12. *Jovanović*: i. m. 41.
13. *Sundhaussen*: Historische Statistik. 73–74. és 124.
14. Uo. 197.
15. *Kaser, Karl*: Pregled razvoja kućnih zadruge u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini. In: Jugoslovenski istorijski časopis, 1987/3. 7–15.; *Uő.*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slavonischen Militärgrenze, 1535–1881. Wien, 1997. 525–617.
16. *Pavličević*: i. m. 263.
17. Uo. 125–127.
18. *Gross, Mirjana-Szabo, Agneza*: Prema Hrvatskom građanskom društvu. Zagreb, 1992. 388.
19. *Gross, Mirjana*: Počeci moderne Hrvatske. Zagreb, 1985. 208–227. részletesen tárgyalja a vitákat.
20. *Gross-Szabo*: i. m. 388–390. A törvény szövegét közli: *Pavličević*: i. m. 300–304.
21. *Pavličević*: i. m. 160–162.
22. Uo. 256.
23. *Wandruszka, Adam-Urbanitsch, Peter* (Hg): Die Habsburgermonarchie. Band III. Die Völker des Reiches. 1. Teilband. Wien, 1980. 665.
24. Uo. 668.
25. *Jovanović*: i. m. 96–100.; *Bogišić*: i. m. 322–324. A későbbi szerzők is említik ezeket az okokat. *Vinski*: i. m. 37–38.; *Erlich*: i. m. 55.

26. *Novaković*: i. m. 150.; *Tomasevich*: i. m. 186–188.; *Calic*: i. m. 61–64.
27. *Pavličević*: i. m. 266.
28. *Tomasevich*: i. m. 188.; *Mosley*: The distribution of zadruga within Southeastern Europe. In: Communal families in the Balkans. 63.
29. *Sundhausen*: Historische Statistik Serbiens. 565.
30. A felbomlás okait összefoglalva érdemes idézni Rudolf Bičanić horvát történész gondolatait. A zadrugákat a pénzadó döntötte meg, ez az adó pedig a haladást és a polgári-bürokratikus állam berendezkedését szolgálja. A zadruga a kereskedők miatt hanyatlott, akik olcsó árukat hoztak, és pszichológiailag arra kényszerítették az embereket, hogy költsenek (divat, reklám). Miután megjelent a vasút, megbukott a zadruga, mert a vasút meggyorsította az áruforgalmat és a földhasználatot. A zadrugát legyőzte az ipar, amely lehetővé tette a zadrugán kívüli keresetet. A zadrugát a kapitalista piaccal való kapcsolat semmisítette meg, mert olyan erők függésébe került, amelyekre a választás már meghaladták a lehetőségeit. A törvények a konkrét gazdasági folyamatok kifejezői voltak, és nem volt akkor sorsfordító jelentőségük, mint amekkorát tulajdonítottak nekik. Idézi: *Pavličević*: i. m. 266.
31. *Mosely*: The distribution of zadruga. 66–67. Az 1930-as években felmérést végeztek, melyek eredménye szerint Boszniában a falvak felében, Szerbiában a negyedében voltak még régi típusú zadrugák. Az albán vidékeken a fiúk nem költöztek el családjuktól. *Erllich*: i. m. 45.
32. *Tomasevich*: i. m. 419–423.